

MONIKA CEPIL

SZLAKIEM OSAD OŁĘDERSKICH W POWIECIE ZGIERSKIM¹

Abstrakt: Artykuł przedstawia genezę osadnictwa ołęderskiego we współczesnych granicach powiatu zgierskiego, zapoczątkowanego pod koniec XVIII w. oraz dziedzictwo kulturowe wsi tego obszaru w kontekście turystyki. Analizy geohistoryczne objęły zagadnienia prawno-społeczne powstałych osad. Podczas próby wytyczenia turystycznego szlaku osadnictwa ołęderskiego zostały uwzględnione aspekty morfologiczne i obiekty dziedzictwa kulturowego, tj. cmentarze i zagrody wiejskie.

Słowa kluczowe: geografia historyczna, osadnictwo ołęderskie, dziedzictwo kulturowe, powiat zgierski.

FOLLOWING THE PATH OF OŁĘDERSKIE SETTLEMENTS IN ZGIERZ COUNTY

Abstract: The article shows the genesis of Dutch settlement in the contemporary Zgierz county, which originated at the end of the 18th century, and the cultural heritage of village which is reflected in tourism. The geohistorical analysis involve legal and social matters of arisen settlements. While the attempt of charting the Dutch settlement trail the morphological aspects and cultural heritage objects such as cemeteries and rural farmhouses were provided.

Keywords: historical geography, Dutch settlement, cultural heritage, Zgierz county.

1. WPROWADZENIE

Obecnie w krajobrazie ruralistycznym Polski obserwujemy nieliczne obiekty będące ostatnią pamiątką po XVIII-wiecznych procesach osadniczych. Celem autorki artykułu jest przedstawienie genezy osadnictwa ołęderskiego występującego w powiecie zgierskim oraz opisanie reliktyw dziedzictwa kulturowego będących interesującym walorem turystycznym. Analizę podzielono na dwie części. W pierwszej części przedstawiono genezę osadnictwa ołęderskiego na badanym obszarze oraz omówiono układy przestrzenne wsi, natomiast w drugiej części wytyczono szlak turystyczny.

W realizacji celu posłużono się metodą historyczną. Była ona pomocna w ustaleniu metryki historycznej oraz podstaw prawnych i gospodarczych badanych osad. W analizie zmian obserwowanych w układach przestrzennych jednostek osadniczych niezawodna okazała się metoda morfologiczno-historyczna (KIELCZEWSKA-ZALESKA 1972, BOREK 1978, SZYMAŃSKA 2009), która została poprzedzona kwerendą materiałów kartograficznych przeprowadzoną w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie oraz Archiwum Państwowym w Łodzi. Głównymi materiałami określającymi stan zachowania obiektów były Karty Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków

w Łodzi. Autorka przeprowadziła również badania terenowe, polegające na inwentaryzacji i identyfikacji obiektów będących pozostałością po osadnikach ołęderskich. Ponadto posłużono się zdjęciami lotniczymi z zasobów geoportalu (CHILCZUK 1970).

Jako obszar badań wybrano powiat zgierski, leżący w centralnej części województwa łódzkiego. Powiat zgierski obecny kształt przybrał po reformie administracyjnej z 1999 r. Jego powierzchnia wynosi 855, 18 km². W skład powiatu wchodzi trzy gminy miejskie (Głowno, Ozorków, Zgierz), dwie gminy miejsko-wiejskie (Aleksandrów Łódzki i Stryków) oraz cztery gminy wiejskie (Głowno, Ozorków, Parzęczew i Zgierz) (Dz.U. 1998, nr 103, poz. 652, KOTER i in. 2002).

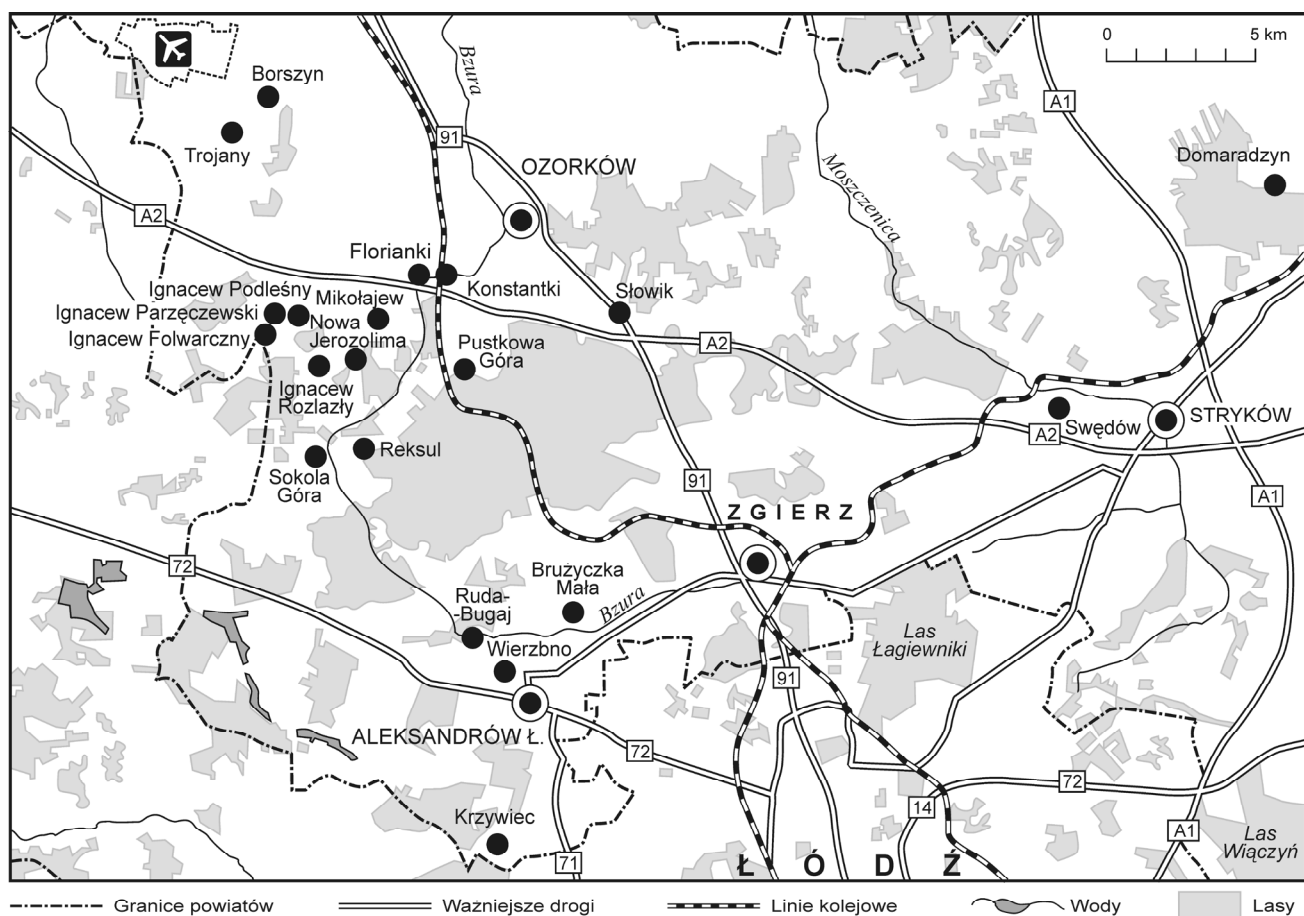
2. GENEZA OSADNICTWA OŁĘDERSKIEGO W POWIECIE ZGIERSKIM

Osadnictwo ołęderskie wkroczyło na dawne ziemie łączycko-sieradzkie pod koniec XVIII w. (DYLIK 1971). Ołędrzy początkowo zasiedlali Żuławy Wiślane i tereny wzdłuż dolnej Wisły, a później Ziemię Lubuską i Wielkopolskę. Wydolność ekonomiczna systemu

społeczno-ekonomicznego upowszechnionego przez osadników okazała się na tyle atrakcyjna, że sposób zagospodarowania nieużytków stosowano również na rozległych terenach Królestwa Polskiego (FORYSIAK, KULESZA, TWARDY 2007, WOŹNIAK 2013). Kolonizację ołęderską ze względu na czynniki naturalne (ukształtowanie terenu, wydajność gleb itp.) można podzielić na dwie kategorie: osady lokowane w dolinach rzek i nad brzegami wód stojących oraz osady położone na obszarach suchych, powstałe drogą karczunku (RUSIŃSKI 1947). Imigrantami była ludność wyznania ewangelickiego, szukająca schronienia przed prześladowaniami religijnymi, z reguły osiedlająca się grupowo (GÓRNY, ŁUCZAK 2009). Ucisk religijny i polityczny we Fryzji i Niderlandach zmusił wielu mieszkańców do ucieczki do innych krajów, w tym i do Polski (SZULC 1995). Osadnictwo ołęderskie na ziemiach Polski Środkowej dotarło wyjątkowo późno, nie miało zatem charakteru etnicznego czy religijnego, ale odnosiło się do indywidualnych podstaw prawnych. Proces ten charakteryzował także specyficzny sposób gospodarowania, rozplanowania osiedli i struktur społeczno-przestrzennych (FIGLUS 2014).

Przed przybyciem osadników ziemię dzisiejszego powiatu zgierskiego porośnięte były gęstym borem (KACZMAREK 1937). Wsie zazwyczaj lokowano „na surowym korzeniu” lub na gruntach wcześniej istniejącej i wyludnionej osady. Podczas procesu osadnictwa ołęderskiego na terenie omawianego powiatu powstało 17 osad (rys. 1) (SZAŁYGIN 2008). Nowe osady lokowano na ziemiach będących własnością szlachecką lub duchowną (WOŹNIAK 2013). W roku 1774 zakon Norbertanek z Łęczycy sprowadził ołędrów do nowo wytyczonej Pustkowej Góry (APŁ, Senior., sygn. 47). Na gruntach kościelnych w okolicy Chociszewa powstała osada Nowa Jerozolima. Na ziemiach kapituły łęczyckiej ulokowano Ołędrow w Brużycze Małej (AGAD, Zb. kart., sygn. 75-1, k. II, s. IV, GOLDBERG 1954). Spośród właścicieli ziemskich prywatnych osadników sprowadzali m.in. J. Szczawiński (Słowik), Chobrzyński (Ruda-Bugaj, Wierzbno) i K. Dąbrowski (Borszyn) (SZAŁYGIN 2008).

Czynnikami popularyzacji osadnictwa ołęderskiego wśród szlachty i duchowieństwa była gwarancja przychodów pieniężnych po upływie lat wolnych (GOLDBERG 1957). Ołędrzy osadzeni byli na zasadzie

Rys. 1. Rozmieszczenie osad ołęderskich we współczesnych granicach powiatu zgierskiego
Źródło: opracowanie własne na podstawie J. SZAŁYGIN (2008), skala 1: 250 000

kontraktu lokacyjnego. Umowa zawierana była między grupą przybyłych osób a właścicielem gruntu (KOSSMANN 1942). Kontrakt był podpisywany z sołtysiem w asyście 1-2 przyszłych mieszkańców osady, którzy zazwyczaj pełnili funkcje ławników. Do sprowadzania osadników skłaniała właścicieli ziemskich nadzieja uzyskania dochodów z terenów leśnych do tej pory niezagospodarowanych (SZAŁYGIN 2008, WOŹNIAK 2013). Ważną rolę w kształtowaniu się wsi odgrywali zasadźcy, których zadaniem było pośrednictwo między nową ludnością a właścicielem gruntu (WOŹNIAK 2013). Jednym z zasadźców sprowadzających osadników do powiatu zgierskiego był G. Kaczorowski wraz z synem. Uczestniczyli oni w sprowadzeniu ludności m.in. do Słowika, Pustkowej Góry, Górnego i Kobylarni (AGAD, Księgi ziemskie łęczyckie, ks. 146a, f. 182). Myślą przewodnią było ściągnięcie na ziemię łęczyckie dużej liczby pracowitych osadników ołęderskich (WOŹNIAK 2013). Zasadźcom pełniącym często rolę sołtysów przyznawano dodatkowe morgi ziemi w zamian za pozyskiwanie nowych grup osób. Wspomniany G. Kaczorowski za dużą aktywność w sprowadzaniu Ołędów otrzymał dodatkowe 15 mórg w Pustkowej Górze. W umowie zawartej z zasadźcą odpowiedzialnym za sprowadzenie osadników do Swędowa przewidziano wynagrodzenie w postaci połowy łana za 10-15 sprowadzonych osadników (KOSSMANN 1995).

W chwili podpisania kontraktu osadnicy wpłacali właścicielowi gruntu tzw. wkupne, czyli jednorazową wpłatę, za którą nabywali prawo wieczystej dzierżawy terenu i użytkowania jej zgodnie z zasadami prawa ołęderskiego (KOSSMANN 1942). W osadzie Słowik, Górne i Kobylarnia suma wkupnego wynosiła 6 polskich złotych (AGAD, księgi ziemskie łęczyckie, ks. 146a, f. 182, AGAD, księgi ziemskie łęczyckie, ks. 113, f. 785). Nie była to jednak własność pełna, tylko użytkowa. Dopóki osadnicy czynili zadość postanowieniom przywileju, właściciel nie miał prawa ich usunąć z gruntu (RUSIŃSKI 1947).

Nowi mieszkańcy otrzymywali grunty na terenach gęsto zalesionych i podmokłych, pierwszym zadaniem, jakie stało przez nimi był karczunek lasu, następnie osuszenie i przygotowanie terenu pod zamieszkanie (RUSIŃSKI 1979). Do karczunku oprócz narzędzi podstawowych używali także sprzęt służący do podnoszenia i wywożenia drzew. Po wykonaniu prac karczunkowych przystępowano do prac melioracyjnych, czyli kopania rowów i kanałów, którymi odprowadzono nadmiar wody z wykarczowanych terenów (MARCHLEWSKI 1988). Następnie zmieniano oczyszczone już grunty w pola uprawne (RUSIŃSKI 1947). Tym sposobem chciano ponownie zagospodarować wyjałowione i zarośnięte wtórnie grunty w czasie wojen szwedzkich i rządów saskich (FORYSIAK, KULESZA, TWARDY 2007). Przez pierwsze lata, aby wyżyć

nowi mieszkańcy dokonywali dużych inwestycji w postaci zakupu żywego inwentarza. Konieczność dokonania wkładu własnego wynikała ze struktury użytkowania gospodarstw ołęderskich, związanego z warunkami naturalnymi, w jakich powstały, i z rodzajem powinności, jakie na nich ciążyły. Dla użytkowania jałowych gruntów potrzebna była duża ilość nawozu. Z tych właśnie przyczyn osadnicy ołęderscy prowadzili na szerszą skalę hodowlę bydła i innych zwierząt gospodarczych (GOLDBERG 1957). W związku z prowadzoną przez osadników hodowlą przewidziano tereny pod uprawę pola, jak i gruntu pod pastwiska, z których mogli korzystać (WOŹNIAK 2013). Jednocześnie wysoka kultura rolna oraz umiejętności agrotechniczne sprowadzonych osadników dawały szansę intensywnego rozwoju gospodarczego wsi (FIGLUS 2014).

W pierwszym okresie po przyjeździe obcokrajowcy mieszkali w szopach lub półziemiankach. W Domaradzynie nowo przybyłe rodziny aż do momentu wybudowania własnego domu otrzymały schronienie w miejscowym browarze. Każda rodzina ołęderska zobowiązana była zbudować dom w ciągu roku. Kontrakt gwarantował możliwość wzniesienia budynków mieszkalnych i gospodarczych z drewna pozyskanego z karczunku lasu (KOSSMANN 1942, WOŹNIAK 2013).

Jednym z ważniejszych punktów w akcie nadawczym był czas trwania lat wolnych, podczas których nie był pobierany czynsz. Z przeanalizowanych kontraktów osadniczych dowiadujemy się, że okres ten był różny np. osadnicy przybyli do Słowika czynsz płacili dopiero po upływie siedmiu lat gospodowania (CEPIL 2016). W osadach Ruda, Bugaj i Wierzbno okres wolnizny trwał dziewięć lat (AGAD, Księgi ziemskie łęczyckie, ks. 97, f. 955). Nieco mniej, bo tylko sześć lat wolnych, dostali osadnicy przybyli do Swędowa (AGAD, księgi ziemskie łęczyckie, ks. 162, f. 146). Zwyczajem było regulowanie czynszu raz w roku w dzień św. Marcina (11 listopada) lub, tak jak w przypadku osad Ruda, Bugaj i Wierzbno, czynsz był płacony w dwóch półrocznych ratach (w św. Marcina i św. Wojciecha – 23 kwietnia). W większości omawianych osad opłata wynosiła 2 zł z morgi, co dawało 60 zł z łana. W Domaradzynie stawka ta wynosiła 75 zł, a w Swędowie 72 zł (KOSSMANN 1942). Podczas trwania lat wolnych osadnicy byli zobowiązani do płacenia dymnego, w Słowiku w wysokości 5 zł 2 gr (WOŹNIAK 2013). Akt lokacyjny opierał się także na czynnikach prawno-ustrojowych prawa ołęderskiego, takich jak: wolności osobistej chłopca oraz dzierżawy z możliwością dziedziczenia. W kontrakcie była też mowa o odpowiedzialności zbiorowej wobec pana. Następnym równowagi wszystkich członków było ich równouprawienie w wewnętrznych stosunkach gminnych oraz poczucie wspólnoty (FIGLUS 2014). Głównym systemem norm administracji gminnej był tzw. wilkierz, który określał m.in. kadencje sołtysa oraz

jego obowiązki wobec społeczności. Organ samorządowy tworzyli ławnicy i sołtys. Wyboru dokonywało się podczas zgromadzenia wszystkich gospodarzy zamieszkujących gminę (TARGOWSKI 2013).

Do głównych zadań organu gminy należało pilnowanie, aby cała gmina wykonywała dokładnie i w terminie powinności dworskie, sołtys zobowiązany był do zbierania opłat i zanoszenia ich do właściciela gruntu, na którym mieszkała grupa osadników (KOSSMANN 1942). Ołędrzy posiadali dużo większy wpływ na organizację gminy, niż miało to miejsce w przypadku mieszkańców sąsiednich wsi, urządzonych na prawie niemieckim lub chełmińskim. Warto dodać, że urząd sołtysa nie był dziedziczny, a piastowanie go nie wiązało się z żadnymi ulgami podatkowymi (KACZMARCZYK 1945). W kontrakcie nie było podanej sankcji, na wypadek gdyby najemca nie regulował przewidzianych w przywileju świadczeń. Ołędrzy na powinności odpowiadali solidarnie. Obowiązek ponoszenia świadczeń za niewypłacalnego Ołędra spadał na całą gminę (KOSSMANN 1995).

Po upływie lat zapisanych w akcie lokacyjnym osadnicy mogli przedłużyć kontrakt (BARANOWSKI 1915). Każdemu przysługiwało prawo porzucenia gospodarstwa, jeżeli znalazł odpowiednią osobę na swoje miejsce, a przede wszystkim mógł nie odnawiać kontraktu po jego wygaśnięciu. Istniała też możliwość wyboru zawodu dla swoich dzieci (LUDKIEWICZ 1934).

Organ gminy zajmował się również sprawami sądowymi. Głównie były to sprawy o niestosowanie się do przepisów zawartych w wilkierzu. Za czynności administracyjne i sądowe organom gminnym płacono wynagrodzenie (RUSIŃSKI 1947). Składały się na nie stałe opłaty roczne od gospodarstwa i opłaty od poszczególnych skarg, opłaty za wpis i wypis z księgi wiejskiej, wygłoszenie mowy sądowej itp. (TARGOWSKI 2013). W Słowiku opłaty wynosiły około 2 lub 3 zł. Za złożenie pozwu osadnik był zobowiązany z góry zapłacić 2 zł. Jeżeli osadnik nie był zadowolony z postanowienia władzy, mógł złożyć odwołanie, którego koszt wynosił 3 zł (KOSSMANN 1942).

Na mocy kontraktu sołtys Słowika został obciążony wybudowaniem w krótkim czasie i na swój koszt zajazdu dla gości. Dostał na ten cel 15 mórg gruntu ziemi przy głównej drodze (KOSSMANN 1942). Warto dodać, że jednym z właścicieli karczmy w Słowiku był Jakub Moszkowicz (WIERZBOWSKI 2012).

Istotną część kontraktu stanowiły przepisy mówiące o handlu alkoholem. Dochody z jego sprzedaży były jednym z głównych składników zysku właściciela gruntu, toteż wprowadzono wszelkie modyfikacje tego tradycyjnego monopolu. Można dostrzec nawet symptom zmian w myśleniu o gospodarowaniu. Dążono do tego, aby surowe warunki dostępu do alkoholu nie odstraszyły osadników. Dlatego w dokumencie regulacji prawnej zawarto postanowienie, że

w latach wolnizny sołtys będzie rozprowadzał dworskie trunki za wynagrodzeniem od każdej sprzedanej dwudziestej beczki piwa i dwudziestego garnca wódki. Po upływie lat wolnych była spisywana odrębna umowa na temat monopolu we wsi. Jeżeli w osadzie powstała karczma, również była ona czynszowana po upływie lat wolnych (WOŹNIAK 2013). Jedyną osadą, która dostała pozwolenie na produkcję alkoholu była Ruda-Bugaj (KOSSMANN 1942).

W kontraktach był także punkt mówiący o wolności wyznaniowej. Gwarantował on dostępność posług duszpasterskich. W Ruda-Bugaj i Wierzbnie pastor odwiedzał osadników dwa razy w roku, natomiast do Pustkowej Góry duchowny przyjeżdżał cztery razy w roku. Osadnicy w Słowiku mieli prawo sprowadzić pastora tyle razy ile zaszła potrzeba (KOSSMANN 1942, WOŹNIAK 2013).

Umowa zawierała także zapis mówiący o miejscu ostatniego spoczynku osadnika (GOLDBERG 1957). W obrębie wsi wyznaczano morgi pod cmentarz. Po zachowanych do dziś reliktach można stwierdzić, że niemal każda osada ołędzka dysponowała własnym miejscem grzebalnym. W przypadku kilku mniejszych osad położonych w sąsiedztwie rozplanowywano wspólną nekropolię. Wiejskie cmentarzyki miały kształt prostokąta lub kwadratu, o powierzchni wynoszącej około 0,3-0,4 ha. Cmentarze sytuowane były na niewielkich regularnych, sztucznie usypanych powierzchniach (FIJAŁKOWSKI 1992, WIERCIOCH 1990A, WIERCIOCH 1990b).

Relikty cmentarzy ewangelickich autorka postanowiła umieścić na wytyczonym przez siebie szlaku, gdyż stanowią one jeden z wielu walorów turystycznych. Mogą stać się celem podróży o charakterze poznawczym, religijnym, etnicznym, a nawet rekreacyjnym (TANAŚ 2008). Czynnikiem wpływającym na walor turystyczny cmentarzy jest także nasadzenie w ich obrębie drzew liściastych, które do czasów obecnych zdążyły się rozrosnąć do okazałych rozmiarów (BIAŁKOWSKI, WYPYCH 2001).

Drugim podstawowym czynnikiem, po religii, podtrzymującym więzi osadników było szkolnictwo. Osadnicy na mocy kontraktu zobowiązani byli wystawić budynek szkoły na przeznaczonych na ten cel morgach (KOSSMANN 1942). Mieszkańcy sami utrzymywali szkołę i nauczyciela, dzięki czemu mogli podtrzymywać naukę języka rodzinnego (BOŻYK 2015). Dominującą formą nauki w szkole było szkolnictwo kantorowe, czyli szkoła religijna, w której w ciągu dwóch lat nauki uczono zasad wiary, czytania, pisania i rachunków. Nie było żadnego programu nauczania, a zakres uczenia zależał od umiejętności i wiedzy nauczyciela. Najważniejszym zadaniem stawianym przed uczniami było opanowanie Małego Katechizmu Marcina Lutera. Według notek informacyjnych z objazdów pastora B.G. Wittholda z Iłowa w 1798 r., szkoły w po-

wiecie zgierskim posiadały następującą liczbę uczniów: Słowik – 24, Brużyczka-Mała – 29, Swędów – 30 (BREYER 1935).

Wspólne utrzymywanie szkoły, nauczyciela oraz odbywanie własnych praktyk religijnych było sposobem pielęgnowania tradycji, religii i kultury (GÓRNY 2014). Olędrzy przez to wyodrębniali się z ogólnej masy społeczności włościańskiej (SZAŁYGIN 2008).

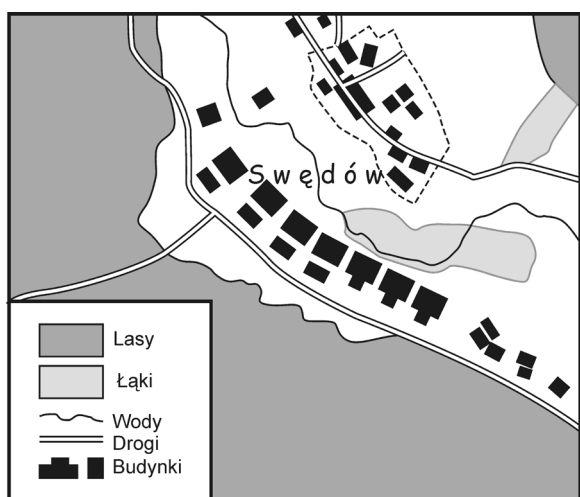
W konkluzji warto wspomnieć, że osadnictwo olęderskie przyjęło w owym czasie formę rozrzucenia w przestrzeni. Zdarzały się osady posiadające dwa lub trzy gospodarstwa oddzielone od siebie gęstym kompleksem leśnym (WOŹNIAK 2013). Jedną z takich wsi była osada młyńska Reksuł, rozplanowana na zachodnim brzegu Bzury (APŁ, Zb. kart., sygn. 113). Spośród nieistniejących już małych osad olęderskich warto wymienić: Holendry Antoninów, położone między Konstantynowem Łódzkim a Kazimierzem, Krogulec (obecnie w granicach Zgierza) oraz Rafałów (AGAD, sygn. 75-1, kl. II, s. IV, Uchwała nr XXVII/162/87 Rady Narodowej Miasta Łodzi z 20.06.1987 r.). Natomiast jedną z większych osad powstałą podczas omawianego procesu był Ignacew, w którego skład weszły mniejsze ośrodki osadnicze (Ignacew Górny, Ignacew Podleśny, Ignacew Dolny wraz z folwarkiem). W II poł. XIX w. osady „Ignacewskie” zamieszkiwało 310 mieszkańców. Dużą liczbą mieszkańców w owym czasie charakteryzowały się także osady Bugaj (125 osób) oraz Słowik (382 osoby) (SULIMIERSKI, CHLEBOWSKI, WALEWSKI 1880).

Dzięki nowo powstałym osadom region zgierski mógł doświadczyć wytrwałości i umiejętności Olędrów w walce z trudnymi w zagospodarowaniu ziemiami, z pozoru nienadającymi się do uprawy.

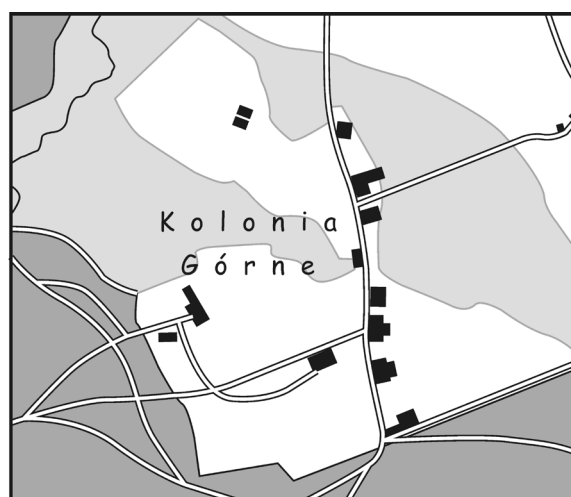
3. UKŁAD PRZESTRZENNY I BUDOWNICTWO

Osadnictwo olęderskie na ziemi polskie przyniosło nowe typy wsi, znane w Holandii i północnych Niemczech. Duży wpływ na kształtowanie się układów przestrzennych osad miały także uwarunkowania przyrodnicze. W procesie osadniczym wyodrębniono dwie formy przestrzenne wsi: rzędówki bagienne i wsie rozproszone (SZULC 1995). Rzędówki bagienne zakładane były najczęściej w dolinach rzek i terenach podmokłych (np. Ruda). Cechą charakterystyczną tej formy jest linearna i skupiona zabudowa wzdłuż drogi. Zazwyczaj droga była poprowadzona równoległe do rzeki i w poprzek gruntów (AGAD, sygn. 75-1, kl. II, s. IV). Jak widać na zamieszczonym planie Swędowa (rys. 2) gospodarstwa lokowane były jednostronnie. Rzędówkom bagiennym towarzyszył na ogół pasmowy układ pól, w którym każdy gospodarz otrzymywał szeroki pas ziemi, położony prostopadle do głównej drogi. Zabudowa mieszkaniowa i gospodarcza położona była bezpośrednio w obrębie wytyczonych nadziałów (FIGLUS 2014).

Drugim typem morfologicznym wsi olęderskich występującym na badanym obszarze były tzw. wsie rozproszone. Wsie te występowały zazwyczaj na terenach pokarczunkowych, m.in. Kolonia Górne (rys. 3) i Mikołajew. Zabudowa wykazywała charakter zagród samorzutnych. Gospodarstwa posiadały własne drogi dojazdowe, które do tej pory pozostają widoczne np. w Słowiku (fot. 1). Zagrodom towarzyszył na ogół blokowy układ rozłogów (FIGLUS 2014, WIERZBOWSKI 2012). Warto także dodać, że zagrody często były budowane na niskich, sztucznie usypanych wzniesieniach (SZAŁYGIN 2008).

Rys. 2. Struktura przestrzenna Swędowa pod koniec XVIII w. Źródło: Karte von Südpreußen, D. Gilly, Cron, Langner, 1793-1796, 1 : 50 000, Preussischer Kulturbesitz – Staatsbibliothek zu Berlin, sygn. Kart N 14431, fotokopie w IH PAN. Ark. 57

Rys. 3. Struktura przestrzenna Kolonii Górnej na fragmencie planu Ekonomii Rządowej Tkaczew i lasu przyległego w województwie mazowieckim z 1826 r. Źródło: APŁ, Zb. kart., sygn. 113.

Fot. 1. Obecny układ przestrzenny Słowika
Źródło: <http://mapy.geoportal.gov.pl/imap>

W osadach olęderskich istniał równy podział gruntów pod względem powierzchni. Liczba mógó była określona w kontrakcie osadniczym. W osadzie Słowik każdy otrzymał 1 łan, czyli 30-morgowy pas ziemi (ok. 16,8 ha) (AGAD, Księgi ziemskie łączyckie, ks. 146a, f. 182). W umowie były także zaznaczone morgi pod kościół, cmentarz, karczmę i dom dla nauczyciela itp. (KOSSMANN 1942). Wpływ na przydział gruntów miały także warunki terenowe, zwłaszcza stopień zalesienia. W kontraktach sporządzonych dla Domaradzyna i Swędowa spotykamy zapis mówiący, że pomiar i podział gruntów między gospodarzy nastąpi dopiero po wykarczowaniu wskazanego osadnikom terenu (WOŹNIAK 2013).

Klęska Niemiec w 1945 r. przypieczętowała losy wielu osad. Przez wygnanie i wysiedlenie kolonie olęderskie przestały istnieć. Większość osad przybierało charakter czysto polski już w okresie międzywojennym. Po II wojnie światowej Polacy splądrowali i zburzyli wiele budowli ewangelickich. Wielu przodków osadników zginęło bez wieści. W dawnych osadach olęderskich nastąpił wewnętrzny i zewnętrzny rozrost zabudowy oraz parcelacja gruntów. We Floriankach (pierwotnie wieś jednostronnie zabudowana) zabudowa zaczęła wkraczać na drugą stronę drogi. W krajobrazie ruralistycznym nadal widoczne są drogi będące dawną osią kompozycyjną wsi. Analizując zdjęcia lotnicze można dostrzec czytelne linie układów niw

siedliskowych i rozłogów. W krajobrazie kulturowym nadal pozostają widoczne rzeki płynące równoległe do głównej drogi (NITSCHKE 2000, SZAŁYGIN 2008).

Na dawnych ziemiach powiatu zgierskiego zachowało się bardzo niewiele przykładów tradycyjnych domów i zagrod związanych z osadnictwem olęderskim. Olędom po przybyciu dawano wolną rękę w wyborze form osiedlenia się i liczby budynków. Zazwyczaj tylko określano, że powinna to być zabudowa typowo holenderska (SZAŁYGIN 2004).

Metodami inwentaryzacji terenowej i kwerend urzędowych dokonano analizy typologicznej powiatu zgierskiego. W badaniach poświęconych reliktom dziedzictwa kulturowego posłużono się także metodą historyczną. Po wnikliwych analizach nie stwierdzono na badanym obszarze istnienia żadnego obiektu z okresu lokacji wsi.

Dla osad olęderskich najbardziej charakterystyczną formą była zagroda składająca się z jednego budynku, który mieścił pod wspólnym dachem elementy mieszkaniowe i gospodarcze. Formą występującą na ziemiach zgierskich były tzw. *Langhof*, czyli chałupy rzędowe. Dom mieszkalny i część gospodarcza ustawione były w jednej linii, jedno za drugim. Część mieszkalna ulokowana była zawsze od strony drogi, a gospodarcza od podwórza. Domy wraz z zabudową gospodarczą budowano na planie prostokąta (MARCHLEWSKI 1988). Wnętrze mieszkalne chałupy olęder-

skiej było najczęściej jedno-, dwu- lub trzytraktowe. Od strony podwórza znajdowało się wejście główne, umieszczone w ścianie frontowej, i prowadziło do sieni pełniącej również funkcje kuchni. Następnym elementem części mieszkalnej były izby. Składnik mieszkalny był przedzielony dwoma parami drzwi lub drzwiami podwójnymi od części gospodarczej. W domu znajdowała się także piwnica i strych, czasem też można było spotkać przybudówki pełniące rolę magazynów (GÓRAK 1971, SZAŁYGIN 2008).

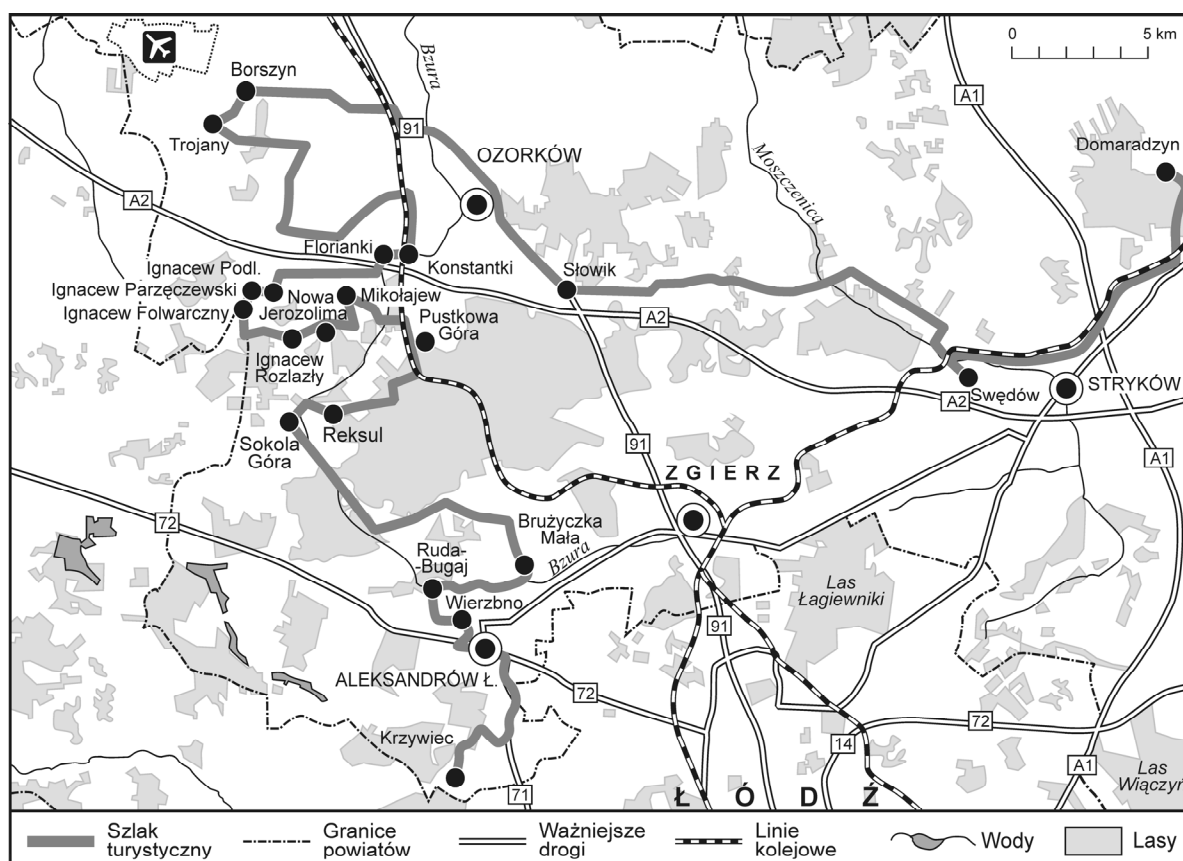
Każde gospodarstwo ogrodzone było drewnianym płotem. Z tyłu podwórka znajdowała się stodoła (BOŻYK 2015). Warto dodać, że osadnicy sadzili wzdłuż drogi topole i wierzby, odpowiedzialne za wyciąganie nadmiaru wód z gleby, które do tej pory są widoczne w wielu miejscowościach (SZAŁYGIN 2008).

W podsumowaniu warto wspomnieć, że osadnictwo olęderskie oprócz nowych form prawno-własnościowych, wprowadziło także odrębne typy formowania się układów przestrzennych oraz nowe modele budownictwa, które odcisnęły swoje piętno w obecnym wyglądzie krajobrazu kulturowego.

5. TURYSTYCZNY SZLAK OSAD OLĘDERSKICH

Zamysłem tematycznego szlaku turystycznego prowadzącego śladem osad olęderskich w powiecie zgierskim (rys. 4) jest skoncentrowanie uwagi turystów oraz osób zainteresowanych historią regionu zgierskiego na mało znanych walorach turystycznych. Autorka planując szlak osadnictwa olęderskiego chciała pokazać, że istnieją jeszcze nieodkryte, warte obejrzenia miejsca na terenach wiejskich. Poniżej zostaną omówione obiekty będące pozostałością po osadnikach na badanym obszarze, tj. cmentarze, domy, zabudowa gospodarcza i układy przestrzenne, podwyższenia terenów oraz kanały wodne.

W tab. 1 przedstawiono wyliczone przypuszczalne odległości między osadami olęderskimi w obrębie badanego obszaru. Ukazany został także prognozowany czas przejazdu autem i rowerem między wsiami. Może być to pomocne przy planowaniu wycieczki. Szlak ma długość 116,5 km i przebiega w większości drogami utwardzonymi publicznymi oraz częściowo drogami polnymi i leśnymi. Część obiektów na szlaku jest własnością osób prywatnych (zabudowa mieszkaniowa i gospodarcza) i są położone na prywatnych posesjach, dlatego dostęp do nich jest ograniczony.

Rys. 4. Szlak turystyczny osad olęderskich na obszarze powiatu zgierskiego
Źródło: opracowanie własne na podstawie J. SZAŁYGIN (2008), skala 1: 250 000

Warto dodać, że podobny szlak osadnictwa olęderskiego został wytyczony w 2005 r. w gminie Nekla w województwie wielkopolskim, na terenie powiatu wrzesińskiego (MARGASIŃSKA i in. 2005).

Tab. 1. Odległość między dawnymi osadami olęderskimi oraz orientacyjny czas przejazdu autem i rowerem

Trasa od - do	Odległość w km	Czas przejazdu	
		autem (min)	rowerem (min)
Krzywiec - Wierzbno	11,0	14	24
Wierzbno - Ruda-Bugaj	3,5	5	11
Ruda-Bugaj - Brużyczka Mała	6,0	8	17
Brużycza Mała - Sokola Góra	12,0	16	35
Sokola Góra - Reksuł	4,0	9	12
Reksuł - Pustkowa Góra	6,0	15	20
Pustkowa Góra - Mikołajew	4,0	10	13
Mikołajew - Nowa Jerozolima	1,3	3	4
Nowa Jerozolima - Ignacew	3,4	8	11
Ignacew - Florianki	4,5	9	13
Florianki - Konstantki	1,3	3	4
Konstantki - Trojany	9,5	12	28
Trojany - Borszyn	3,0	6	10
Borszyn - Słowik	14,0	19	50
Słowik - Swędów	18,0	21	55
Swędów - Domaradzyn	13,0	14	43

Źródło: opracowanie własne.

Na szlaku warto zobaczyć:

Krzywiec - wieś położona na północ od Aleksandrowa; zachowały się nieliczne pozostałości dawnych dróg dojazdowych do gospodarstw.

Wierzbno - obecnie osiedle Aleksandrowa; zachowane pozostałości dawnego układu ruralistycznego tzw. rzędówki bagiennej.

Fot. 2. Pozostałości olęderskich płyt nagrobnych na cmentarzu w Ruda-Bugaj

Źródło fot. 2-6: M. Cepil

Fot. 3. Pozostałości olęderskich płyt nagrobnych na cmentarzu w Ruda-Bugaj

Ruda-Bugaj - wieś położona na północny zachód od Aleksandrowa. Przy drodze łączącej Rudę-Bugaj z Chrośnem; po wschodniej stronie w lesie znajduje się dawny cmentarz ewangelicki wytyczony w II poł. XIX w. Spośród pozostałości nagrobków (fot. 2, 3), występuje płyta nagrobna Heinricha Schmide z 1886 r. Nekropolia obecnie jest w złym stanie; obiekt widnieje w rejestrze Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Łodzi (LEWKOWSKA, WALCZAK 1992).

Brużyczka Mała - wieś usytuowana na zachód od Aleksandrowa; obecnie zabudowa dwustronna z widocznymi drogami dojazdowymi do zagrod.

Sokola Góra - wieś położona na północ od wsi Sobień i Starych Krasnodębów. W osadzie zachowały się nasadzone przez Olędrów topole i wierzby. Podczas spaceru można spotkać elementy dawnej zabudowy olęderskiej (dom mieszkalny i zabudowania gospodarcze pod wspólnym dachem).

Reksuł - wieś położona na północ od wsi Sobień, pomiędzy Sokolą Górą a Tkaczewską Górą. Osada usytuowana na naturalnym wzniesieniu. Liczne zachowane nasadzenia topól i wierzb. Nad rzeką Bzurą zachowały się pozostałości dawnej osady młyńskiej. Na południe od wsi, w lesie, znajdują się relikty cmentarza ewangelickiego ze sztucznym nasypem wyznaczającym granicę obiektu oraz drewnianym krzyżem (fot. 4).

Pustkowa Góra - wieś położona na południe od Ozorkowa, na wschód od Tkaczewskiej Góry. Po dzień widoczne są zachowane elementy dawnej zabudowy olęderskiej (dom mieszkalny i zabudowania gospodarcze pod wspólnym dachem). Pod nr 12 jest budynek dawnej szkoły wzniesiony na pocz. XX w., obecnie znajduje się w rękach prywatnych i pełni funkcję mieszkaniową. Budowla figuruje w Gminnej Ewidencji Zabytków (BRZOZOWSKA 2015c). Na połud-

nie od wsi przy drodze między polami znajduje się dawny cmentarz ewangelicki (fot. 5), który został wytyczony w poł. XIX w. Najstarszym obiektem jest nagrobek Karla Sieperta z 1905 r. Zachowały się także dwa murowane filary, między którymi zamontowana była brama. Na cmentarzu znajduje się także okazały dąb o średnicy około 80 cm. Po przeprowadzonej inwentaryzacji terenowej stwierdzono, że obecnie pozostałości cmentarza są w bardzo złym stanie. Obiekt znajduje się pod opieką Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Łodzi (WIERCIOCH 1990a).

Fot. 4. Drewniany krzyż na dawnym cmentarzu w osadzie Reksuł

Fot. 5. Cmentarz w Pustkowej Górze

Mikołajew – wieś położona na południowy zachód od Ozorkowa, ulokowana na niewielkim wzniesieniu terenu. W osadzie występują nasadzenia topól i wierzb. Pod nr 3 znajduje się dom murowano-drewniany zbudowany w latach 20. XX w., widniejący w Gminnej Ewidencji Zabytków (BRZOWSKA 2015b).

Nowa Jerzolima – wieś położona na południowy zachód od Ozorkowa. W obrębie osady sztucznie nasadzone topole i wierzby. W krajobrazie wiejskim pozostają także widoczne elementy dawnej zabudowy ołęderskiej (dom mieszkalny i zabudowania gospodarcze pod wspólnym dachem). Na północnej granicy wsi (po zachodniej stronie polnej drogi) znajduje się miejsce po dawnym cmentarzu.

Ignacew (Ignacew Rozlazły, Ignacew Parzęczewski, Ignacew Podleśny, Ignacew Folwarczny) – wieś położona na południe od Parzęczewa. Nieliczne zachowane topole i wierzby oraz elementy dawnej zabudowy ołęderskiej. W Ignacewie Parzęczewskim 3 znajduje się jedyny dom zbudowany z kłód, pokryty słomą (fot. 6). Został wzniesiony w czwartym ćwierćwieczu XIX w. W Ignacewie Podleśnym zachował się dom murowano-drewniany wystawiony w latach 30. XX w. Przykłady domów murowanych związanych z osadnictwem ołęderskim można spotkać także w Ignacewie Folwarcznym. Warto dodać, że obiekty figurują w Gminnej Ewidencji Zabytków Gminy Parzęczew (BRZOWSKA 2015a).

Fot. 6. Dawny dom ołęderski w Ignacewie Parzęczewskim 3

Florianki – wieś położona na południowy zachód od Ozorkowa. W krajobrazie wiejskim zachowały się elementy dawnej zabudowy ołęderskiej (dom i gospodarstwo pod wspólnym dachem).

Konstantki – wieś leży na zachód od Ozorkowa. Warto zwrócić uwagę na siedliska na nieznacznie usypanych sztucznych wzniesieniach. W osadzie występują elementy dawnej zabudowy ołęderskiej (dom mieszkalny i zabudowania gospodarcze pod wspólnym dachem).

Trojany – wieś usytuowana na naturalnym wzniesieniu na zachód od Ozorkowa. Pomiędzy gospodarstwami można spotkać nasadzone topole i wierzby.

Borszyn – wieś położona na zachód od Ozorkowa. Obecnie zabudowa dwustronna z widocznymi w krajobrazie drogami dojazdowymi do zagród. Domy usytuowane na niskich, sztucznie usypanych wzniesieniach. Nieliczne zachowane topole i wierzby.

Słowik – wieś leży przy drodze ze Zgierza do Ozorkowa (krajowa droga nr 91). Zachowane dawne elementy układu przestrzennego, głównie drogi dojazdowe do gospodarstw. W centrum wsi, na terenie ogródków działkowych, znajdują się pozostałości cmentarza ewangelickiego pochodzące z II poł. XIX w. Zachował się fragment ogrodzenia obiektu i nieliczne fragmenty nagrobków. Cmentarz jest pod opieką Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków; obecnie stan zachowania jest zły, obiekt popada w coraz większą ruinę (WIERCIOCH 1990b).

Swędów – wieś położona na zachód od Strykowa. Dawny cmentarz ewangelicki znajduje się przy ulicy Głównej 22 i podzielony jest na dwie części – starą, z grobami osadników ewangelickich, oraz nową – grzebalną, udostępnioną katolikom. Uwagę zwraca nagrobek w postaci wysokiego cokołu zwieńczonego krzyżem.

Domaradzyn – wieś zlokalizowana na zachód od Głowna. Zachowane elementy dawnej zabudowy olęderskiej (dom mieszkalny i zabudowania gospodarcze pod wspólnym dachem). Widoczne nasadzenia wierzb i topoli. W północnej części wsi, po stronie zachodniej (przed zagrodą nr 13 jadąc od strony południowej) znajduje się miejsce po dawnym cmentarzu ewangelickim.

6. PODSUMOWANIE

W artykule została ukazana specyfika osadnictwa olęderskiego, a także przedstawiona próba wytyczenia szlaku turystycznego, na którym oznaczono miejscowości z obiektami będącymi pozostałością po osadnikach. Na przykładzie powiatu zgierskiego przedstawiono genezę osadnictwa olęderskiego w Polsce. Należy określić zasady funkcjonowania oraz rozwój omawianego procesu, biorąc pod uwagę aspekty prawno-organizacyjne i gospodarcze. W badanym regionie znajduje się 17 osad olęderskich. Ich początki sięgają końca XVIII w. Oprócz wprowadzenia własnych zasad funkcjonowania na płaszczyźnie prawno-społecznej Olędrzy przywieźli także ze sobą nowe formy kształtowania przestrzennych struktur osadniczych, które są widoczne do dziś w krajobrazie kulturowym regionu zgierskiego. W opracowaniu, poza aspektami dotyczącymi metryki historycznej wsi, wytyczono

szlak turystyczny, na którym przedstawiono pozostałości układów przestrzennych wsi i gospodarstw, cmentarzy oraz nieliczną już zabudowę mieszkaniową i gospodarczą osadników olęderskich.

Stosowane skróty

AGAD – Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie
 APŁ – Archiwum Państwowe w Łodzi
 IH PAN – Instytut Historii Państwowej Akademii Nauk
 Senior... – Senior Łódzkiej Diecezji Ewangelicko-Augsburskiej.

PRZYPIS

¹ Artykuł powstał na podstawie pracy magisterskiej pt. *Kolonizacja fryderycjańska na obszarze Polski Środkowej. Geneza, struktury morfologiczne i dziedzictwo kulturowe* (2017) w Uniwersytecie Łódzkim pod kierunkiem dr. Tomasza Figlusa.

BIBLIOGRAFIA

- BARANOWSKI I.T., 1915, *Wsie Holenderskie na ziemiach polskich*, „Przegląd Historyczny”, 19.
- BIAŁKOWSKI A., WYPYCH P., 2011, *Kamienie pamięci kamienie nie-pamięci. Cmentarze ewangelickie województwa łódzkiego*, Łódź.
- BOREK H., 1978, *Nazwy miejscowe jako źródło historyczno-osadnicze*, [w:] *Badania z dziejów osadnictwa i toponimii*, J. Janczak, T. Ładogórski (red.), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- BOŻYK I., 2015, *Osadnictwo niemieckie na terenach wiejskich między Pilicą a Wisłą w latach 1815–1864*, Kielce-Łódź.
- BREYER A., 1935, *Deutsche Gaue in Mittelpolen, Plauen*.
- BRZOZOWSKA T., 2015a, *Chałupa wiejska w Ignacewie Parzęczewskim*, „Karta Gminnej Ewidencji Zabytków Gminy Parzęczew”, 16.
- BRZOZOWSKA T., 2015b, *Dom w Ignacewie Podleśnym*, „Karta Gminnej Ewidencji Zabytków Gminy Parzęczew”, 17.
- BRZOZOWSKA T., 2015c, *Szkoła w Pustkowej Górze*, „Karta Gminnej Ewidencji Zabytków Gminy Parzęczew”, 71.
- CEPIL M., 2016, *Osadnictwo olęderskie w Słowiku*, „Zgierskie Zeszyty Regionalne”, 11.
- CEPIL M., 2017, *Kolonizacja fryderycjańska na obszarze Polski Środkowej. Geneza, struktury morfologiczne i dziedzictwo kulturowe*, praca magisterska, mps w Archiwum Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- CHILCZUK M., 1970, *Osadnictwo wiejskie Polski (formy i układy przestrzenne)*, Warszawa.
- DYLIK J., 1971, *Województwo ze stolicą bez antenatów*, Łódź.
- FIGLUS T., 2014, *Wsie olęderskie w Polsce Środkowej. Uwagi na temat zróżnicowania morfogenetycznego na tle rozwoju osadnictwa*, „Rocznik Łódzki”, 62.
- Fijałkowski P., 1992, *Wiejskie cmentarze ewangelickie na południowo-zachodnim Mazowszu*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 1.
- FORYSIAK J., KULESA M., TWARDY J., 2007, *Wpływ osadnictwa olęderskiego na sieć rzeczną i morfologię międzyrzecza Warty i Neru*, [w:] E. Smolska, P. Skwarczewski (red.), *Zapis działalności człowieka w środowisku przyrodniczym*, t. III, Warszawa.
- GOLDBERG J., 1957, *Osadnictwo olęderskiej w dawnym województwie łęczyckim i sieradzkim*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Seria I. Nauki Humanistyczno-Społeczne”, 5.
- GÓRAK J., 1971, *Holenderskie domy nad Bugiem*, „Polska Sztuka Ludowa”, (25)/1.

- GÓRNY P.A., ŁUCZAK R.S., 2009, *Dzieje Ozorkowa na podstawie historii społeczności ewangelicko-augsburskiej*, Łódź.
- GÓRNY P.A., 2014, *Przemysł starszy od miasta, Ozorków*.
- KACZMARCZYK Z., 1945, *Kolonizacja niemiecka na wschód od Odry*, Poznań.
- KACZMAREK R., 1937, *Zgierz z okolicą pod koniec XVIII wieku. Opis topograficzny parafii*, „Czasopismo Przyrodnicze Ilustrowane”, 11.
- KIELCZEWSKA-ZALESKA M., 1972, *Geografia osadnictwa*, wyd. III, Wrocław.
- KOSSMANN O., 1942, *Die Anfänge des Deutschtums im Litzmannstädter Raum Hauländer- und Schwabensiedlung*, Lipsk.
- KOSSMANN O., 1995, *Deutsche in Polen siedlungsurkunden 16.-19. Jh.*, Viersen.
- KOTER M., LISZEWSKI S., SULIBORSKI A., WIECZOREK T., 2002, *Łódź i województwo – podręcznik wiedzy o regionie dla gimnazjum*, Łódź.
- LEWKOWSKA A., WALCZAK W., 1992, *Karta cmentarza ewangelickiego w Ruda-Bugaj*, Wojewódzki Konserwator Zabytków w Łodzi, Łódź.
- LUDKIEWICZ Z., 1934, *Osady holenderskie na Nizinie Sartawicko-Nowskiej*, Toruń.
- MARCHLEWSKI W., 1988, *Przyczynek do dziejów osadnictwa ołędzkiego w środkowym biegu Wisły w XIX i XX w. (do 1945 r.)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 34.
- MARGASIŃSKA V., ODRÓBNY W., OSCYPIUK J., OSCYPIUK K., 2005, *Szlakiem Osadnictwa Ołędzkiego w Gminie Nekla*, Nekla.
- NITSCHKE B., 2000, *Wysiedlenie czy wypędzenie? Ludność niemiecka w Polsce w latach 1945–1949*, Toruń.
- RUSIŃSKI W., 1947, *Osady tzw. „Ołędów” w dawnym woj. poznańskim*, Poznań.
- RUSIŃSKI W., 1979, *Osadnictwo niemieckie na ziemiach polskich w XVI–XIX w. Mity i rzeczywistość (w związku z pracami W. Massa i O. Kossmanna)*, „Przegląd Historyczny”, 70, 1.
- SULIMIERSKI F., CHLEBOWSKI B., WALEWSKI W., 1880, *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, I–XV, Warszawa.
- SZAŁYGIN J., 2004, *Katalog zabytków osadnictwa holenderskiego na Mazowszu*, Warszawa.
- SZAŁYGIN J., 2008, *Katalog zabytków osadnictwa holenderskiego na ziemi łęczyckiej*, Warszawa.
- SZULC H., 1995, *Morfogeneza osiedli wiejskich w Polsce*, Wrocław.
- SZYMAŃSKA D., 2009, *Geografia osadnictwa*, Warszawa.
- TANAŚ S., 2008, *Miejsce cmentarzy w turystyce kulturowej – wokół problemu badawczego*, „Turystyka Kulturowa”, 2.
- TARGOWSKI M., 2013, *Samorząd wiejski w osadach ołędzskich w Dolinie Dolnej Wisły w przepisach wikliniarzy z VXII i XVIII wieku. Organizacja, kompetencje, zasady funkcjonowania*, „Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym”, 25 (2).
- WIERCIOCH A., 1990a, *Karta cmentarza ewangelickiego w Pustkowej Górze*, Wojewódzki Konserwator Zabytków w Łodzi, Łódź.
- WIERCIOCH A., 1990b, *Karta cmentarza ewangelickiego w Słowiku*, Wojewódzki Konserwator Zabytków w Łodzi, Łódź.
- WIERZBOWSKI M., 2012, *Korzenie gminy Zgierz – wydanie uzupełnione*, Zgierz.
- WOŹNIAK K., 2013, *Niemieckie osadnictwo wiejskie między Prosną a Pilicą i Wisłą od lat 70. XVIII wieku do 1866 roku*, Łódź.

Źródła archiwalne i inne

- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Księgi ziemskie łęczyckie, ks. 146a, f. 182ff (kontrakt osadniczy miejscowości Słowik).
- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Księgi ziemskie łęczyckie, ks. 113, f. 785 (kontrakt osadniczy miejscowości Górne i Kobylarnia).
- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Księgi ziemskie łęczyckie, ks. 97, f. 955 (kontrakt osadniczy miejscowości Ruda, Bugaj i Wierzbno).
- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Księgi ziemskie łęczyckie, ks. 162, f. 146 f (kontrakt osadniczy miejscowości Swędów).
- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Topograficzeka Karta Carstwa Polskiego, Zbiór kartograficzny, sygn. 75-1, k. II, s. IV.
- Archiwum Państwowe w Łodzi, Mapa Ekonomii Rządowej Tka-czew i lasu przyległego w województwie Mazowieckim z 1826 r., Zbiór kartograficzny, sygn. 113.
- Archiwum Państwowe w Łodzi, Senior Łódzkiej Diecezji Ewan-gelicko-Augsburskiej, sygn. 47.
- Dziennik Ustaw 1998, nr 103, poz. 652, Rozporządzenie Rady Ministrów z 7 sierpnia 1998 r. w sprawie utworzenia powiatów.
- Instytut Historii, Państwowa Akademia Nauk, Karte von Süd-preußen, D. Gilly, Cron, Langner, 1793-1796, Preussischer Kulturbesitz-Staatsbibliothek zu Berlin, Zb. Kart., sygn. Kart N 14431, fotokopie w IH PAN. Ark. 57.
- Uchwała nr XXVII/162/87 Rady Narodowej Miasta Łodzi z 20.06.1987 r. w sprawie zmian granic miast: Aleksandrów Łódzki, Konstantynów Łódzki, Ozorków, Pabianice i Zgierz.

<http://mapy.geoportal.gov.pl/imap/>; 15.07.2017 r.

Artykuł wpłynął:
27 czerwca 2017
Zaakceptowano do druku:
8 września 2017

